

Любов Шара

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА У ТРИДЦЯТИЛІТНІЙ ВІЙНІ: НАСЛІДКИ ДЛЯ ЧЕХІЇ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ¹

CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE THIRTY YEARS' WAR: IMPLICATIONS FOR THE CZECH LANDS AND THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

DOI: 10.58407/litopis.250502

© Л. Шара, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4921-4718>

Мета статті сфокусована на з'ясуванні та систематизації наслідків Тридцятилітньої війни для населення Богемського королівства і Речі Посполитої у демографічному, політичному, соціально-економічному й культурно-духовному аспектах. **Дослідницькі методи:** загальнонаукові – аналіз, синтез, індукція, дедукція; та спеціально-історичні – історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний, історико-типологічний. **Наукова новизна** розвідки полягає у потребі узагальнити результати війни 1618–1648 рр. для Чехії та Корони Польської.

На підставі проаналізованої тематичної літератури можемо зробити такі **висновки**. Тридцятилітня війна розпочалася пражською дефенестрацією 1618 р., змінила геополітичний вектор багатьох країн, залишила глибокий слід в історії Чехії та Речі Посполитої. Скоротилася чисельність їхніх жителів через бойові дії, смертність від голоду й інфекційних захворювань. Землі Корони Польської зазнали напливу мігрантів, поява яких актуалізувала низку викликів у різних царинах життєдіяльності.

У результаті жорсткої централізації Богемське королівство остаточно втратило ознаки автономного статусу, було умонтоване абсолютистською політикою Габсбургів у їхню «клаптикову» імперію. Річ Посполита отримала сильних суперників – Швецію та Бранденбург-Пруссію, які згодом продемонстрували свою агресію і, зрештою, польське державотворення припинилося на декілька століть.

Закономірним наслідком тривалих воєнних дій була глибока соціально-економічна криза та рефеодалізація, панування феодално-кріпосницької системи й аграрного сектора в господарстві Корони Польської та чеських земель. Мешканці останніх також відчували нарузу над свободою совісті, зазнали окатоличення та онімечення.

Ключові слова: Тридцятилітня війна, пражська дефенестрація, Вестфальський мир, демографічні втрати, централізація, соціально-економічна криза, онімечення, окатоличення.

The purpose of the publication is to clarify and systematize the demographic, political, socio-economic, cultural and spiritual consequences of the Thirty Years' war for the populations of the Kingdom of Bohemia and the Polish-Lithuanian Commonwealth. **Research methods:** general scientific – analysis, synthesis, induction, and deduction; and special historical – historical-genetic, historical-systemic, historical-comparative, and historical-typological. **The scientific novelty** lies in the need to systematize results of the 1618–1648 war for the Czech Republic and the Crown of Poland.

Based on the analyzed literature, we can draw some **conclusions**. The Thirty Years' war started with the defenestration of Prague in 1618, changed the geopolitical landscape of many countries, and left a deep mark on the history of the Czech Republic and the Polish-Lithuanian Commonwealth. The number of inhabitants in these countries decreased due to military operations, deaths from starvation, and infectious diseases. Lands of the Crown of Poland experienced an influx of migrants, who presented a number of challenges in various spheres of life.

Following the rigid centralization, the Bohemian Kingdom ultimately lost its autonomous status and was absorbed into the Habsburgs' absolutist "patchwork" empire. The Polish-Lithuanian Commonwealth gained two strong rivals in the form of Sweden and Brandenburg-Prussia, who would later demonstrate their aggression. Eventually, Polish statehood ceased for several centuries.

¹ Стаття виконана в рамках науково-дослідної роботи, що здійснюється на кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин НУЧК імені Т. Г. Шевченка за темою: «Актуальні проблеми всесвітньої історії та міжнародних відносин в регіональному та глобальному вимірах» (Державний реєстраційний номер: 0124U003563).

The prolonged hostilities had real consequences, including a deep socio-economic crisis and feudalization. This saw the feudal serfdom system and the agricultural sector dominate the economies of the Crown of Poland and the Czech lands. Inhabitants of these lands also experienced an assault on freedom of conscience and religion, suffered from the re-Catholicization and Germanisation of the population.

Key words: Thirty Years' war, Prague defenestration, Peace of Westphalia, demographic losses, centralization, socio-economic crisis, re-Catholicization and Germanisation.

Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. започаткувала на європейському континенті збройні протистояння, тривали у часових рамках, із залученням коаліцій країн та охопленням величезної території. Вона вважається одним із найжахливіших воєнних конфліктів, зумовлених міжнародно-політичними й політико-дипломатичними процесами у Європі першої половини XVII ст.² З огляду на виклики сьогодення, доречним буде переосмислення наслідків масштабних багаторічних бойових дій для Центрально-Східної Європи, її держав і населення, відлуння, що давалися взнаки ще десятиліттями.

Причини, перебіг і результати Тридцятилітньої війни, залученість у неї козацького війська, історико-правовий аналіз Вестфальської системи привертала увагу українських дослідників. Поміж них варто означити праці О. Барана³, В. Васецького⁴, Л. Войтовича⁵, А. Дмитрієва⁶, С. Махуна⁷, В. Ціватого⁸, Т. Чухліба⁹, І. Шумського¹⁰ та ін. Фахівці концентрувалися переважно на деталізації військової звитяги козацтва, вивчали чисельність його підрозділів, обопільні дії з військами країн-учасниць, рейди чеськими і моравськими теренами, намагалися розвинути стереотипи у польському та українському історіописанні про події 1618–1648 рр. Заразом, під прискіпливим поглядом науковців перебувала Вестфальська мирна угода, її регулятивна роль у процесі облаштування формату міжнародних відносин Нового часу, значимість для еволюції публічного права. Мета ж нашої розвідки спрямована на з'ясування та систематизацію наслідків Тридцятилітньої війни для жителів Богемії і Корони Польської у демографічному, політичному, соціально-економічному й культурно-духовному вимірах.

Одразу маємо означити, що в першій пол. XVII ст. політична мапа була інакшою, не всі нинішні народи Центрально-Східної Європи мали незалежні держави. Знаковою подією, у результаті якої втратило свою автономію Чеське (Богемське) королівство, була битва поблизу м. Могач (Мохач). 29 серпня 1526 р. війська Османської імперії під проводом Сулеймана Пишного завдали нищівної поразки збірній армії Людовіка (Лайоша) II, який посідав одночасно угорський та чеський престол; у результаті цієї поразки Людовік загинув¹¹. Михайл Верешмарті, угорський письменник і перекладач, назвав Мохач «великим цвинтарем національної величі», адже потому розпочалися незворотні процеси втрати суверенності¹².

Чеський сейм, щоб убезпечитися від турецької навали, проголосував за обрання королем Фердинанда I Габсбурга, який пообіцяв не порушувати автономії. Магістральними були принципи заперечення спадкових прав Габсбургів на землі Богемського королівства, функціонування сейму як законодавчої інституції, широкі можливості у фінансній площині та інші привілеї. Утім, із плином часу, імперська влада звужила обшири самостійності Чехії, і, головне, вдалася до тиску на протестантську Церкву, виборену населенням ще в XV ст. У відповідь на спротив, як то станове повстання 1547 р. у Празі, австрійський уряд лише посилив свої позиції¹³. Відтак на початок Тридцятилітньої війни Богемське королів-

² Васецький В. Події в Європі епохи Пізнього Середньовіччя та нової історії як приклад витоків правотворчості. *Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір*: Мат. XIII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р. Київ, 2023. С. 49; Ціватий В. Дипломатичні раути й дилеми нової дипломатії періоду Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.): інституціональний дискурс. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 2 (6). С. 59.

³ Баран О. Козаки на імператорській службі в роках 1635–1636. *Український історик*. 1974. Ч. 1–3 (41–43). С. 5–22.; Його ж. Валленштайн і козаки. *Український історик*. 1978. Ч. 1–3 (57–59). С. 40–51.

⁴ Васецький В. Події в Європі епохи Пізнього Середньовіччя та нової історії...

⁵ Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. *Військово-науковий вісник*. 2020. № 34. С. 129–148.

⁶ Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 р. і сучасне міжнародне право. Київ, 2001. 426 с.

⁷ Махун С. Козаки-найманці у Тридцятилітній війні (1618–1648). *Дзеркало тижня*. 2004. 23 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/kozaki-naymantsi_u_tridtsyatilitniy_viyini_1618_1648.html.

⁸ Ціватий В. Дипломатичні раути й дилеми нової дипломатії періоду Тридцятилітньої війни...

⁹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.

¹⁰ Шумський І. Вестфальська система як виток новомодерної системи міжнародних відносин. *Альманах міжнародного права*. 2020. Вип. 23. С. 81–86.

¹¹ Товтин Я. Битва під Могачем та її наслідки для земель Угорського королівства. *Acta Hungarica*. 2007. Evf. 18. С. 322–326.

¹² Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика, 2004. С. 87.

¹³ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. Київ: Дух і Літера, 2000. С. 350.

ство не вважалося повноправним суб'єктом міжнародних відносин і не бажало з цим змиритися. Чеські стани знову взялися за зброю, здійснивши у Празі «дефенестрацію» (від лат. de – із та fenestra – вікно – акт викидання когось через вікно), що започаткувала велику європейську війну 1618–1648 рр.¹⁴

Каталізаторами дефенестрації стали далекосяжні наслідки Аугсбурзького мирного договору 1555 р., який, переконана Ю. Цветкова, був актом свободи вибору віросповідання для федеральних суб'єктів Священної Римської імперії, а для Чехії – початком релігійних репресій¹⁵. Свобода її протестантської конфесії (утраквісти, Чеські брати) опинилася під загрозою, оскільки на поч. XVII ст. австрійськими імператорами, а разом і чеськими сюзеренами, були Матвій (Матіаш) II і Фердинанд II Габсбурги – затяті подвижники Контререформації. Їхня політика абсолютизму та покатоличення змусила протестантських депутатів сейму увірватися 23 травня 1618 р. у приміщення Чеської канцелярії в Празі й викинути з вікна королівських намісників Славату, Мартінця та секретаря уряду Фабріція¹⁶. «Як і варто було очікувати, – твердив Ф. Шиллер, – весь освічений світ був вражений характером цієї розправи; чехи виправдали її як усталену у них традицію й у тому, що сталося, вбачали дивовижним лише те, що потерпілі не зазнали ушкоджень після стрибка з такої висоти. Гнійна купа, на яку упали імператорські намісники, врятувала їх від будь-яких каліцтв»¹⁷.

Отож у Чехії спалахнуло друге станове повстання 1618–1620 рр., що визнається початком і складовою Тридцятилітньої війни. Її причини крилися у глибинних суперечностях державного / династичного і релігійного характеру, протистоянні між габсбурзько-католицькою та протестантсько-голландською моделями правління й економіки¹⁸. Війна була детермінована прагненням імператора Священної Римської імперії Фердинанда II повернути до життя католицький універсалізм і контроль над державами Центральної Європи¹⁹. Відтак виникли два антагоністичні блоки: 1608 р. – Протестантська (Євангельська) унія на чолі з кальвіністом курфюрстом Пфальцу Фрідріхом IV, а через рік – Католицька ліга під керівництвом герцога Баварії і курфюрста Максиміліана²⁰.

Серія військових кампаній упродовж трьох десятиліть була структурована науковцями у чотири етапи: чеський (або чесько-пфальцьський; 1618–1624 рр.), данський (1625–1629 рр.), шведський (1630–1635 рр.) і франко-шведський (1635–1648 рр.)²¹. Деталізація бойових операцій не є предметом нашого дослідження, проте варто зазначити, що вже після першого періоду чітко окреслилися значимі наслідки для Богемського королівства.

Ключова подія чесько-пфальцьського етапу – битва 8 листопада 1620 р. неподалік від Праги, біля Білої Гори. Незважаючи на майже однакову чисельність воюючих армій, сили чехів і їхніх союзників-протестантів зазнали поразки. Керманич Фрідріх Пфальцьський, якого проголосили королем Богемії, втік до Сілезії²². За висловом англійського очевидця, «чеські стани погано билися за справедливість», через що чеська Реформація остаточно зазнала поразки й доля Богемії була вирішена на прийдешні століття²³. До речі, католицькому блоку надавали свої послуги українські козаки під очільництвом полковника Станіслава Русинівського. Вони завдали поразки угорській кінноті, захопивши як трофеї понад п'ятдесят штандартів, шатро і прапор Фрідріха Пфальцьського²⁴.

Після 1620 р. Габсбурги використали людський і матеріальний потенціал Чехії для ведення Тридцятилітньої війни, але вже на стороні Священної Римської імперії проти країн антигабсбурзької коаліції.

Цікаве міркування про продовження війни висловив Ф. Шиллер. На його думку, головним винуватцем ескалації конфлікту варто вважати керівника Священної Римської імперії Фердинанда II. Після перемоги поблизу Білої Гори він став володарем усіх своїх володінь (ішлося, передусім, про Чеське королівство), отримав набагато більшу владу над ними, ніж попередники. Його верховенство не обмежувалося жодними Грамотами величності, а присяга на вірність давалася без будь-яких засторог. Утім, стверджує Ф. Шиллер,

¹⁴ Андрусак Я. Празькі дефенестрації за правління династії Ягеллонів. *Věda a perspektivy*. 2024. № 1 (32). С. 309.

¹⁵ Цветкова Ю. Правове регулювання свободи віросповідання в Чехії XV – першій пол. XVI ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Ужгород, 2018. Вип. 52. Т. 1. С. 54.

¹⁶ Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. С. 133.

¹⁷ Шиллер Ф. Тридцятилітня війна. *Собрание сочинений*: В 8 т. Москва: Гос-е изд-во художественной литературы, 1957. Т. 5: Исторические сочинения. Статьи. С. 68.

¹⁸ Галушка А. Тридцятирічна війна 1618–1648. *Енциклопедія історії України: Додатковий том*. Київ: Наукова думка, 2021. Кн. 1: А–Я. 773 с.; Вандич П. Ціна свободи... С. 117.

¹⁹ Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За ред. А. Кудряченка. Київ: Фенікс, 2011. С. 43.

²⁰ Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. С. 129.

²¹ Ціватий В. Дипломатичні раути й дилеми нової дипломатії періоду Тридцятилітньої війни... С. 58.

²² Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 354.

²³ Вандич П. Ціна свободи... С. 118; Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 354.

²⁴ Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. С. 137.

Фердинанд II не відкликав свої війська, не розірвав союзні зобов'язання, внаслідок чого війна набула іншого характеру, іншого місця для продовження, інших учасників. Із заколоту в Чехії та каральної експедиції проти бунтарів вона трансформувалася у німецьку, а потім і європейську війну²⁵.

Справді, до протиборства долучилися чимало країн: у різні роки й почасти змінюючи ворогуючі блоки, билися армії Священної Римської імперії, Іспанії, Португалії, Данії-Норвегії, Саксонії, Речі Посполитої, Швеції, Англії, Франції, Османської імперії, Московії.

Подальші воєнні кампанії 1620–1648 рр. лише поглибили та розширили царини безпосередніх й довгострокових наслідків для країн Європи. Тому вже з 1629 р. почали шукати шляхи до порозуміння, усвідомлюючи руйнівні наслідки того, що відбувалося, але тривалий час не вдавалося досягти консенсусу в інтересах учасників конфлікту. Лише в грудні 1641 р. спромоглися підписати підготовчий мирний договір між імператором Фердинандом III, який 1637 р. змінив свого батька Фердинанда II, та Іспанською імперією, з одного боку, і Францією та Швецією – з іншого. Ще сім років витратили на підготовку кінцевого міжнародного конгресу, який відбувся у Вестфалії. З'їхалися туди 140 делегацій від суб'єктів Священної Римської імперії германської нації та 38 – від держав-учасниць, окрім Королівства Англії, Московського царства й Османської імперії²⁶.

Вестфальська мирна угода укладалася двома частинами: Мюнстерською 15 травня та Оснабрюкською 24 жовтня 1648 р.²⁷ За словами колишнього державного секретаря США Г. Кіссінджера, вона стала поворотним пунктом в історії народів, бо її засади були одночасно надзвичайно простими й всеохопними. Із тих пір безпосередньо національна держава, а не імперія, династія чи релігійна конфесія визнавалася «цеглинкою» європейського світопорядку²⁸.

Подібні оціночні опції простежуються у сучасних істориків і правників. Наприклад, у баченні В. Ціватого, Вестфальський мир чітко утвердив принципи «державного інтересу» й констатував інституціональне закріплення націй в Європі²⁹. І. Шумський так само наголосив на тому фактові, що від 1648 р. суверенна держава набула суб'єктності в міжнародних відносинах, у результаті чого дистанціювалися від середньовічних феодальних норм і матримоніальної політики³⁰. Поступово, переконані науковці, у контексті ствердження суверенітету кожної окремої країни, відбувалося становлення міждержавної системи і як наслідок – формування державного суверенітету було елементом процесу взаємного визнання країнами: вони брали обов'язок не втручатися в юрисдикцію іншої держави³¹.

Якщо зосередитися на наслідках Тридцятилітньої війни для населення Чехії та Корони Польської, то це передусім демографічні втрати. Чисельність загинувших достеменно невідома, бо не здійснювали систематичне обліковування, та за підрахунками В. Васецького, число мешканців Богемії скоротилося із 2 млн. до 700 тис.³², а за даними Ф. Дворніка – з близько 3 млн. у 1618 р. до майже 800 тис. у 1654 р.³³

Значні втрати жителів чеських земель підтверджуються й відсотком загинувших серед усього загалу жертв. Вважається понад 2 млн. військових і більше 6 млн. цивільного населення³⁴, також фігурують дані про понад 5 млн. померлих від хвороб і голоду у німецьких землях³⁵. Відтак, беручи до уваги 5 млн. знищених голодом та епідеміями у німецьких князівствах, сукупна чисельність у 6 млн. смертей цивільних є заниженою. Також фахівці одностайно твердять про суттєві жертви не від бойових дій, а через породжений війною гуманітарний колапс: продовольчу кризу та епідемії чуми й тифу, які зумовили загибель мільйонів людей.

Демографічні втрати у Чехії обумовлювалися також габсбурзькою політикою та релігійним визиском, у результаті чого розпочалася еміграція в Річ Посполиту, словацькі, німецькі землі, західноєвропейські країни. Загальне число емігрантів сягало 150 тис. або третина населення Богемського королівства³⁶. Виїхали представники різних соціальних станів, але найприкріше – Чехія втратила інтелектуальну верству, етнічно свідому, здатну

²⁵ Шиллер Ф. Тридцатилетняя война. С. 90–91.

²⁶ Печерський А. Вестфальський мир заклав актуальні донині принципи міжнародних відносин. *АрміяInform*. 2023. 24 жовтня. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/24/vestfalskyj-myr-zaklav-aktualni-donyni-pryncypy-mizhnarodnyh-vidnosyn/>.

²⁷ Шумський І. Вестфальська система як виток новомодерної системи міжнародних відносин. С. 82.

²⁸ Цит. за: Печерський А. Вестфальський мир заклав актуальні донині принципи міжнародних відносин.

²⁹ Ціватий В. Дипломатичні раути й дилеми нової дипломатії періоду Тридцятилітньої війни... С. 56.

³⁰ Шумський І. Вестфальська система як виток новомодерної системи міжнародних відносин. С. 81, 83.

³¹ Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. С. 43.

³² Васецький В. Події в Європі епохи Пізнього Середньовіччя та нової історії. С. 49.

³³ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 400.

³⁴ Васецький В. Події в Європі епохи Пізнього Середньовіччя та нової історії. С. 49.

³⁵ Печерський А. Вестфальський мир заклав актуальні донині принципи міжнародних відносин.

³⁶ Вандич П. Ціна свободи... С. 120.

генерувати державницькі ідеї, виконувати лідерські функції в соціумі, протидіяти імперським наративам. Їхню нішу в суспільній стратифікації посіли іноземці, переважно аристократія з Німеччини, Іспанії, Нідерландів. Вони захопили у свої руки владу в магістра-тах, стали власниками конфіскованих у протестантів земельних володінь, просували власну мову й культуру.

Чеські емігранти продовжили працювати в екзилі, друкуючи історичні та теологічні твори, художню й публіцистичну літературу, фольклорні колекції як маркери збереження національної ідентичності. Проте «більшості з цих праць, – твердив Ф. Дворнік, – бракувало оригінальності, і на них лежав відбиток похмурого менталітету вигнанців»³⁷.

Достатньо складно черпати натхнення, поневіряючись на чужині. А власне самій Богемії знадобилося кілька століть, щоб у процесі національного Відродження сформувалася когорта політичних лідерів і викристалізувалися ідеї боротьби за самостійність держави. З огляду на це, поразку поблизу Білої Гори трактують як катастрофу, що розірвала неперервність в історії чеських земель і чеського народу³⁸.

Для Габсбургів перемога під Білою Горю дала зелене світло, щоб чехи сповна відчували політичні наслідки свого спротиву. 15 травня 1627 р. оприлюднили «Поновлене земське уложення» – документ, яким підтверджувалися спадкові права Габсбургів на землі колишнього Чеського королівства, а, отже, вже не потребувалося рішення сейму на обрання чи детронізацію монарха. «Станам і жителям цього королівства, – зазначено в “Уложенні”, – не належить право вибору короля ... [Хто виступить проти “спадкоємного права” Габсбургів на чеський трон,] одразу ж підпадуть під [покарання, призначені] тим, хто зневажає королівську величність, і мають позбутися честі, життя і майна ...

Нам самим, а після нас майбутнім ... королям чеським належить [право] призначати та скликати загальні сейми ... На таких загальних сеймах лише Нам, чи, за Нашої відсутності, комісарам Нашим ... належить влада і право сеймової пропозиції, тому не повинен ніхто й нічого ... пропонувати станам і подавати ... на розгляд. Ні в якому разі не дозволяється і не допускається, щоб на загальних сеймах хтось ... щось усно або в письмовому вигляді міг говорити»³⁹.

Процитований уривок свідчить про імперську політику централізації, знищення прерогативи чеської станово-представницької інституції – сейму – та перенаправлення законодавчої ініціативи у Відень. Переформатували також адміністративну систему як логічне продовження механізму умонтування Богемського королівства в обшири єдиної Австрійської імперії.

У минуле відійшла посада бургграфа, натомість запрацювала Богемська канцелярія у Відні, яка протягом двох століть зоставалася останнім нагадуванням про колишню незалежність чехів⁴⁰. Як справедливо зауважив Т. Чухліб, «процеси укріплення абсолютистської влади віденського двору спричиняли до значного обмеження чеської державності й перетворення цієї країни на одну з провінцій “клаптикової” монархії австрійських Габсбургів»⁴¹.

Вагомим наслідком тривалої війни на землях Чехії стала глибока соціально-економічна криза. Промовистим є уривок з листа графа В. Славати, імператорського намісника, якого, пам'ятаємо, викинули чеські дворяни з вікна під час дефенестрації 1618 р. Маючи маєтності в Середній Богемії – Мельник і Кошумберк, – він щиро бідкався про тяжку долю підданих, яким нічим виконувати податкові зобов'язання, адже вся економічна потуга спрямовувалася на виплату контрибуції. Показуючи власне співчуття до залежного селянства, а, заразом, надзвичайно скрутне їхнє становище, В. Славата стверджував, що «не одержував уже два з половиною роки» прибутків зі своїх володінь. «Не знаю, як діяти далі, – писав він, – не знаю, як інші пани у своїх менших володіннях можуть мати їжу? Воістину велике лихо на нашій малій батьківщині й така мала надія на щось краще!»⁴². Із 150 тис. селянських родин – власників земельних наділів – залишилося лише 30 тис. На руїни й пустки перетворилися чеські міста, а 550 із них зникли взагалі⁴³.

Із Чехії та Моравії Фердинанд II отримав за рахунок конфіскацій 40 млн. гульденів – цього, вважав Ф. Шиллер, було цілком достатньо, щоб покрити всі видатки його та союзників (тобто витрати на придушення виступу чеських станів)⁴⁴. Так багато конфісковано

³⁷ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 400.

³⁸ Вандич П. Ціна свободи... С. 119.

³⁹ Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян. Давня доба, Середньовіччя / За ред. В. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 327.

⁴⁰ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 379.

⁴¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... С. 18.

⁴² Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян... С. 328.

⁴³ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 400.

⁴⁴ Шиллер Ф. Тридцятилетняя война. С. 103.

майна протестантів, що «окремі округи повністю змінили своїх власників і стогнали під ненависним гнітом католицьких панів, яким волею імператора та єзуїтів роздали власність вигнаних протестантів»⁴⁵. З іншого боку, наголосив Ф. Шиллер, частина знаті скористалася тогочасним станом і за безцінь скуповувала маєтки вигнанців. У підсумку, «кров благородних борців за свободу була пролита на пласі, а ті, кого своєчасна втеча врятувала від загибелі, поневірялися жебраками далеко від батьківщини, натомість покірні раби деспотизму розтринькували спадщину»⁴⁶.

Індикатором соціально-економічної кризи були також порушені зв'язки між містом і селом, переорієнтовані торгівельні шляхи, призупинення мануфактурного виробництва й домінування середньовічного цехового, брак робочої сили, позбавлення селян свободи пересування (так зване «друге видання кріпацтва»), посилення фіскального й феодалного гніту і як результат – різноманітні форми соціального протесту.

Проте, найнестерпнішим, стверджував Ф. Шиллер, було насилля над совістю (ішлося про заборону протестантизму). «Ні зовнішня небезпека, – читаємо у німецького філософа, – ні відчайдушний спротив народу, ні жахливий досвід не спромоглися стримати фанатичний прозелітизм єзуїтів; якщо не вдавалося переконати добром, заблудних овець заганаля до церкви за допомогою солдат. Там, де не спрацьовувало красномовство єзуїтів, намагалися досягти мети насильницьким розквартируванням солдат у селянських будинках, погрозами вигнання, грошовими штрафами»⁴⁷.

Фердинанд II власноруч порізав Грамоту величності, якою свого часу Рудольф II зрівняв у правах утраквістів і Чеських братів із католиками (9 липня 1609 р.), та спалив печатку⁴⁸. Цей вчинок є промовистою рефлексією ступеня його роздратування, презирства й зневаги до принципів віротерпимості.

Німецька мова отримала рівні права з ужитком чеської, що на практиці означало занепад останньої та онімечення Богемії. Чеські стани змусили перейти на німецьку, а згодом і богемська еліта онімечилася, зважаючи на преференції, які відкривалися за умови толерування чужоземної культури. Єдине місце, де дозволялося розмовляти материнською мовою, – вуличні балагани, і з уст мандрівних артистів та їхніх маріонеток лунала рідна слов'янська говірка. Відтак лише кілька сотень лялькарів, переконана Ж. Джанексела, скориставшись лазівкою у законі, змогли врятувати мову нації, спадщина цілого народу опинилася на ниточці вуличної маріонетки⁴⁹. Звісно, це можна потрактувати як журналістську гіперболу, проте справжня ситуація була не набагато кращою.

Стосовно Речі Посполитої, то на поч. XVII ст., на противагу Чеському королівству, вона була повноправним суб'єктом міжнародних відносин, активною учасницею європейської геополітики. Корона Польська долучилася до Тридцятилітньої війни в іпостасі держави, яка підтримала Католицьку лігу. Фердинанд II Габсбург запропонував польському королю Сигізмунду III захопити Шльонськ (Сілезію), але сейм не погодився й дозволив лише «приватний вербунок на цісарську службу»⁵⁰. Таке рішення диктувалося тим, що станом на 1618 р. спостерігалася наростання напруги у стосунках з Османською імперією, яку роздратували напади козаків на її форпости. Однак польська монархія виконувала важливу роль для габсбурзької коаліції – воювала проти Швеції на узбережжі Балтики, відтягуючи її сили й стримуючи передислокацію армії проти католицького табору. У зв'язку з цим, очільник Священної Римської імперії надіслав полякам допомогу – відбірні роти найманців. Проте Франція, Голландія та Англія доклали зусиль, щоб призупинити польсько-шведську війну й спрямувати армію «лева Півночі» – Густафа II Адольфа, короля Швеції – до участі у Тридцятилітній війні⁵¹.

26 вересня 1629 р. Річ Посполита відкупилася від шведів, підписавши Альтмаркське перемир'я строком на 6 років. Воно дозволило Швеції підпорядкувати собі прусські порти, крім Данцига (Гданська), Пуцька та Кенігсберга, і збирати по 3,5% митних зборів від торгівлі на Віслі. Завдяки цьому, вважав британський історик Н. Дейвіс, шведи змогли фінансувати більшу частину своїх витрат на Тридцятилітню війну. У 1630 р. їхні війська вступили у землі північної Німеччини, чим започаткували третій етап протиборства – шведський (1630–1635 рр.).

⁴⁵ Шиллер Ф. Тридцятилітня війна. С. 229.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. С. 90.

⁴⁹ Джанексела Ж. Як ляльки врятували чеську мову. *BBC News Україна*. 2018. 25 серпня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-tra-45284035d>.

⁵⁰ Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. Київ: Наш час, 2011. С. 109.

⁵¹ Там само. С. 110, 111.

Річ Посполита повернула собі прусські порти, лише уклавши мирний договір зі Швецією 12 вересня 1635 р. у Штумдорфі (Штумський Весі) на 26 років. Натомість Швеція підпорядкувала частину Лівонії та отримала запевнення у відсутності претензій на її королівський стіл з боку польських монархів⁵². До того ж Тридцятилітня війна скорегувала статус Пруського герцогства, яке від 1525 р. було васалом Корони Польської⁵³. 1618 р., в результаті припинення правлячої династії Альбрехта, воно увійшло в персональну унію з Бранденбургом під очільництвом Гогенцоллернів і за Вестфальським миром збагатилося за рахунок приєднання Мінденського єпископства та князівства Гальберштадт. У подальшому відбулося політичне посилення Бранденбургу-Пруссії й у др. пол. XVII ст., на думку В. Ціватого, це стало небезпечним для Польщі⁵⁴. Зрештою «небезпечність» завершилася з проголошенням Пруського королівства, яке в останню третину XVIII ст. у тандемі з Австрією та Росією розірвало Річ Посполиту на шматки.

Тридцятилітня війна також боляче вдарила по економіці польських земель. Військові кампанії та збитки від втрати контролю над балтійськими портовими містами негативно позначилися на господарському розвитку. За даними П. Вандича, експорт зерна через Гданськ скоротився до 1/3 показників поч. XVII ст. Польські виробники втратили лідерство в експортуванні збіжжя та іншої сільськогосподарської продукції, а отже, знизилися їхні доходи й купівельна спроможність населення в цілому.

Логістичні переформатування й звуження вибору ринків зумовили глибоку депресію економіки. Постійно відчувався брак робітників, худоби та реманенту; істотним було падіння продуктивності сільського господарства⁵⁵. За підрахунками дослідників, упродовж 1630–1650-х рр. сейм підвищив податки майже у п'ятдесят разів⁵⁶.

Загалом, військові потреби поглинали майже 90% скарбниці Корони Польської, спричиняючи хронічний дефіцит. Натомість обсяги доходів лишилися статичними від XIV ст., а державний бюджет, для порівняння, сягав 50% бюджету Швеції, 5% – Англії і близько 3% – Франції⁵⁷. Заразом маємо розуміти, що, на відміну від Чехії, у Речі Посполитій видатки спрямовувалися не лише на Тридцятилітню війну. Одночасно велися військові кампанії проти Османської імперії, Московії, з 1648 р. розпочалася Хмельниччина, упродовж 1655–1660 рр. – «потоп».

Погіршення економічної ситуації в Речі Посполитій поглибило поляризацію суспільства, відчутнішим став розрив між привілейованими станами та селянством. Науковці, аналізуючи тогочасні трансформаційні процеси, наголошували на «рефеодалізації та суворості кріпацтва» у Польщі, тобто, як і в Богемії, спостерігалася «друге видання кріпацтва»⁵⁸.

За рахунок міграційних потоків 1618–1648 рр. змінилася етнічна палітра Корони Польської. На її теренах, зважаючи на толерування віротерпимості, знайшли притулок багато протестантів із Чехії, Угорщини, біженців з епіцентру бойових дій. Враховуючи їхнє соціальне походження, професійний чинник, конфесійну приналежність, можемо означити як позитив, так і негатив від прибулих. Скажімо, чеські емігранти, переважно представники інтелектуальної еліти, зробили вагомий внесок не лише в культурний поступ польської держави, але й людства загалом. Найвідоміші поміж них: Ян Амос Коменський – «батько дидактики», педагог-гуманіст, письменник, релігійний і громадський діяч; Павло Странський – письменник, автор студій про історію, культуру, традиції Богемії⁵⁹. Незаперечно, взаємопроникнення традицій і духовних практик збагатило полікультурний ландшафт Речі Посполитої.

Мігранти інтегрувалися також в економічний простір, ставши джерелом дешевої робочої сили, поповнили число містян, підвищивши рівень урбанізації; ремісники-переселенці були носіями технічних інновацій.

Заразом потоки біженців породили чимало викликів політичного, економічного, соціального, етнічного, конфесійного характеру. Їхнє перебування вимагало додаткових місцевих ресурсів, спостерігалися конфлікти на релігійному ґрунті, через конкуренцію на ринку праці, матеріальну скруту, етнічну ворожнечу. Зокрема наплив німців зумовив «германізацію» деяких польських регіонів, а переселенців-євреїв – суперництво у підпри-

⁵² Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2008. С. 379.

⁵³ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... С. 20.

⁵⁴ Ціватий В. Європейська система міжнародних відносин і дипломатична тактика в період Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.): інституціональний та конгруентний дискурси. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*. 2020. Т. 30. С. 39–49.

⁵⁵ Вандич П. Ціна свободи... С. 131.

⁵⁶ Дейвіс Н. Боже ігрище... С. 371.

⁵⁷ Вандич П. Ціна свободи... С. 112.

⁵⁸ Там само. С. 104, 105.

⁵⁹ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. С. 400.

емницькій діяльності. Так, у 1648 р. євреї становили 4,5% від загалу жителів Речі Посполитої, вони жили не лише в містах, а й у сільській місцевості. Вони активно заповнили нішу у банківській справі, лихварстві, ремісництві, торгівлі, мануфактурному виробництві, викликавши невдоволення «серед давно усталених громад, які відчували загрозу своїй ідентичності»⁶⁰.

Не знайшовши умов для достойного життя, новоприбулі поповнювали лави бідняків, що загострювало соціальну напругу, вдавалися до правопорушень, посилюючи криміногенну ситуацію.

Міграційні хвилі підвищили ризик розповсюдження інфекційних захворювань: через розрив санітарних бар'єрів, порушення гігієнічних умов, ослаблений голодом і стресом імунітет, відсутність медичної допомоги мігранти були носіями збудників тифу, чуми, віспи та багатьох тогочасних інфекцій.

Тридцятилітня війна актуалізувала ще один вагомий наслідок – усвідомлення потреби формувати постійні професійні армії, осучаснити стратегії й тактики, облогові техніки, військову логістику тощо. Реалії виснажливої багаторічної війни продемонстрували можливості тодішніх армій, поставивши монархів і полководців перед фактом модернізації та реорганізації принципів комплектування збройних сил. На противагу найманству, ефективнішим видався системний державний рекрутинг. У Речі Посполитій, зокрема, були фінансові обмеження для вербування найманців-професіоналів, а наявне кварцяне військо – малочисельне⁶¹. У разі затримки з оплатою найманці залишали поле бою або переходили на сторону супротивника.

Підтвердженням цього слугує приклад найманців-козаків. Як уже зазначалося, польські монархи не перешкоджали залученню українських козаків і лісовчиків (польських козаків) до Тридцятилітньої війни. Спочатку вони вербувалися католицькими країнами, а згодом – воювали й на стороні протестантських. Приміром, лідер угорських католиків граф Дьєрдя Другета-Гомонаї успішно використовував лісовчиків і козаків як найманців, але коли кошти на їхнє утримання вичерпалися, то вони збунтувалися. Залишившись без козаків, граф не зміг достойно продовжити боротьбу і невдовзі загинув⁶². Із 1635 р. козацький контингент на чолі з полковником Павлом Носковським воювали як найманці в імперській армії у Пікардії та Ельзасі, утім восени 1636 р. відмовилися служити також через затримку в оплаті⁶³.

Істотним результатом військових кампаній 1618–1648 рр. стало набуття бойового досвіду, уміння координувати взаємодію між арміями, окремими підрозділами, комунікативних компетентностей між полководцями держав-учасниць у процесі окреслення та вирішення тактичних і стратегічних завдань.

Отже, Тридцятилітня війна, яка розпочалася празькою дефенестрацією 1618 р., змінила геополітичний вектор багатьох країн, залишила глибокий слід в історії Чехії та Речі Посполитої. Скоротилася чисельність їхніх жителів через бойові дії, смертність від голоду та інфекційних захворювань. Землі Корони Польської зазнали напливу мігрантів, які спричинили низку викликів у різних царинах життєдіяльності.

У результаті жорсткої централізації Богемське королівство остаточно втратило ознаки автономного статусу, було умонтоване абсолютистською політикою Габсбургів у їхню «клаптикову» імперію. Річ Посполита отримала сильних суперників – Швецію та Бранденбург-Пруссію, які згодом продемонстрували свою агресію й, зрештою, польське державотворення припинилося на кілька століть.

Закономірним наслідком тривалих воєнних дій була глибока соціально-економічна криза та рефеодалізація, панування феодално-кріпосницької системи й аграрного сектора у господарстві Корони Польської та чеських земель. Жителі останніх відчули також наругу над свободою совісті, зазнали окатоличення та онімечення.

У цій розвідці, на прикладі Чехії та Речі Посполитої, ми лише означили ключові вектори для дослідження масштабних наслідків Тридцятилітньої війни для Центрально-Східної Європи. Самостійними сюжетами можуть бути студювання особливостей військових кампаній 1618–1648 рр. та їхній вплив на землі Угорського королівства, Трансильванії, деталізація тодішньої геополітичної тектоніки, габсбурзької конфесійної політики, етнодискримінації, трансформування соціальної стратифікації в умовах економічної кризи XVII ст., значущості діяльності чеських мігрантів для національного життя словаків та ін.

⁶⁰ Дейвіс Н. Боже ігрище... С. 371.

⁶¹ Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. С. 130.

⁶² Там само. С. 132, 135.

⁶³ Там само. С. 139.

References

- Andrusiak, Ya. (2024). Prazki defenestratsii za pravlinnia dynastii Yahelloniv [The Prague defenestrations during the reign of the Jagiellonian dynasty]. *Věda a perspektivy – Science and perspectives*, 1 (32), P. 307–319.
- Chukhlib, T. (2003). Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr. [Hetmans and monarchs. The Ukrainian state in international relations in 1648–1714]. Kyiv, Ukraine.
- Deivis, N. (2008). Bozhe ihryshche. Istoriia Polshchi [God's playground. The history of Poland]. Kyiv, Ukraine.
- Dmytriiev, A. (2001). Vestfalskyi myr 1648 r. i suchasne mizhnarodne pravo [The Peace of Westphalia of 1648 and contemporary international law]. Kyiv, Ukraine.
- Dvornik, F. (2000). Sloviany v Yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii [Slavs in European history and civilization]. Kyiv, Ukraine.
- Halushka, A. (2021). Trydtsiatyrichna viina 1618–1648 [The Thirty Years' war, 1618–1648]. Kyiv, Ukraine.
- Kaminskyi, A. (2011). Istoriia Rechi Pospolytoi yak istoriia bahatokh narodiv, 1505–1795. Hromadianny, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura [The history of the Polish-Lithuanian Commonwealth as a history of many nations, 1505–1795. Citizens, their state, society, and culture]. Kyiv, Ukraine.
- Kudriachenko, A. (Ed.). (2011). Ukraina v Yevropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn [Ukraine in Europe: the context of international relations]. Kyiv, Ukraine.
- Shumskyi, I. (2020). Vestfalska systema yak vyток novomodernoi systemy mizhnarodnykh vidnosyn [The Westphalian system as the origin of the Early Modern system of international relations]. *Almanakh mizhnarodnoho prava – Almanac of international law*, 23, P. 81–86.
- Tovtyn, Ya. (2007). Bytva pid Mohachem ta yii naslidky dlia zemel Uhorskoho korolivstva [The Battle of Mohács and its consequences for the lands of the Hungarian kingdom]. *Acta Hungarica*, 18, P. 322–326.
- Tsivatyi, V. (2018). Dyplomatychni rauty y dylemy novoi dyplomatii periodu Trydtsiatylitnoi viiny (1618–1648 rr.): instyutsionalnyi dyskurs [Diplomatic receptions and dilemmas of the new diplomacy of the Thirty Years' war (1618–1648): institutional discourse]. *Problemy vsesvitnoi istorii – Problems of world history*, 2, P. 53–65.
- Tsivatyi, V. (2020). Yevropeiska systema mizhnarodnykh vidnosyn i dyplomatychna taktyka v period Trydtsiatylitnoi viiny (1618–1648 rr.): instyutsionalnyi ta konhruentnyi dyskursy [European system of international relations and diplomatic tactics during the Thirty Years' war (1618–1648): institutional and congruent discourses]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka. Istorychni nauky – Scientific works of I. Ohienko Kamianets-Podilskyi national university. Historical sciences*, 30, P. 39–49.
- Tsvietkova, Yu. (2018). Pravove rehuliuвання svobody virospovidання v Chekhii XV – pershii pol. XVI st. [Legal regulation of religious freedom in the Czech lands in the 15th – the first half of the 16th c.]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya Pravo – Scientific bulletin of Uzhhorod national university. Series law*, 52, P. 52–55.
- Vandych, P. (2004). Tsina svobody. Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy vid Serednovichchia do sohodennia [The price of freedom. History of central and Eastern Europe from the Middle Ages to the Present]. Kyiv, Ukraine.
- Vasetskyi, V. (2023). Podii v Yevropi epokhy Piznoho Serednovichchia ta novoi istorii yak pryklad vytokiv pravotvorchosti [Events in Europe in the Late Middle Ages and Modern history as an example of origins of lawmaking]. Kyiv, Ukraine.
- Voitovych, L. (2020). Problemy uchasti ukraïnskoho kozatstva u Trydtsiatylitnii viini [Problems of the Ukrainian Cossacks' participation in the Thirty Years' war]. *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military scientific bulletin*, 34, P. 129–148.
- Yarovy, V. (Ed.). (2011). Khrestomatia z istorii zakhidnykh i pivdennykh slovian. Davnia doba, Serednovichchia [Anthology of the History of Western and Southern Slavs. Ancient Times, Middle Ages]. Kyiv, Ukraine.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov – Ph.D. in historical sciences, docent of the department of world history and international relations, T. Shevchenko national university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

Дата подання: 30 липня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 27 вересня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара, Л. Центрально-Східна Європа у Тридцятилітній війні: наслідки для Чехії та Речі Посполитої. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 20–28. DOI: 10.58407/litopis.250502.

Цитування за стандартом APA

Shara, L. (2025). Tsentralno-Skhidna Yevropa u Trydtsiatylitnii viini: naslidky dlia Chekhii ta Rechi Pospolytoi [Central and Eastern Europe in the Thirty Years' war: implications for the Czech lands and the Polish-Lithuanian Commonwealth]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 20–28. DOI: 10.58407/litopis.250502.